

pijance in verske nestrpnosti. Toda na drugi strani je iz njegove knjige jasno razvidno, da britanski popotniki — in z njimi Velika Britanija za balkanske razmere, Bosno in Hercegovino in vse, kar se je dogajalo na meji med krščansko in islamsko Evropo v času do prve svetovne vojne, niso imeli mnogo razumevanja in posluha. V ta prostor so (z redkimi izjemami) hodili kot v Afganistan ali Afriko in so ga s tega vidika v marsičem tudi presojali. Za samozavestnega opazovalca viktorijanske dobe, ki se je čutil za pripadnika tedaj ekonomsko najuspešnejše in najbolj dinamične nacije na svetu, je bil Balkan z Bosno in Hercegovino vred svet »vzhodno od Evrope«. Svet, ki je vzbujal k razmišljanju, spraševanju, celo začudenju. »Tukaj se srečujemo s čudno pojavo narodov, ki govorijo skoraj isti jezik, a uporabljajo različne črkopise, narodov iste rase, razdeljene v tri vere, krščanskih odpadnikov, ki so postali večji muslimani od samih Turkov,« je v svoji knjigi »Potovanja in politika na Bližnjem Vzhodu« ob koncu 19. stoletja zapisal William Miller. »Skratka, balkanski polotok je, široko vzeto, regija velikih nasprotij. Vse je prav nasprotno od tistega, kar je mogoče racionalno pričakovati. Potnik stopa v carstvo romanse, kjer se vse njegove ustaljene ideje obračajo na glavo in tako sam, po zgledu domačega prebivalstva, začena različkovati med tistim, kar se dela 'na Balkanu' in tistim, kar se dela v Evropi«. Vsaj navedeni citat kaže (in takšnih bi se še našlo v Hadžiselimovičevi knjigi), da britanski popotniki, kljub predsodkom in vse prevečkrat prepovršnemu poznavanju dežel, skozi katere so potovali, niso bili, vsaj ne vedno, slabi opazovalci.

Hadžiselimović je v svoji knjigi razumljivo objavil le tiste dele potopisnih zapisov in beležk britanskih popotnikov, ki se nanašajo na Bosno in Hercegovino. V prvem delu je prikazal štiri zapise iz 16. in 17., v drugem potopisce in potopise iz 19. stoletja, pri čemer je besedila tega drugega dela združil v večje vsebinske sklope. Vsi odlomki-besedila so opremljeni z bibliografskimi podatki, ustreznimi opombami, knjiga pa ima tudi imenski indeks.

Podobne knjige si lahko želimo tudi za Slovence in na Slovenskem, saj so mnogi tuji popotniki v 18. in 19. stoletju potovali tudi prek naših krajev. Za spodbudo navedimo odlomek iz Montesquieujevega popotnega zapisa iz leta 1728. Montesquieu je tedaj potoval z Dunaja v Italijo prek Štajerske, Kranjske in Goriške. »Vse, kar smo videli med Štajersko in Kranjsko, je precej primitivna (assez vilain) dežela, pokrita z gorami. Doline so ozke, gore skoraj povsod pokrite z gozdovi,« je zapisal. »Zdi se, da pšenica tu ne raste prav lahko, v različnih krajih ni bilo videti drugega kot rž in proso...« Toda Ljubljana in Gorica sta bili Montesquieuju kar všeč, Ljubljana je bila v njegovih očeh sploh kar »jolie« glede na deželo, ki ji je bila prestolnica, ob kratkem popotovanju skozi Notranjsko pa je posebej obžaloval, da si ni mogel ogledati cerkniškega jezera. Bežen, a posrečen vtis torej, kakršnih bi se v evropski popotni literaturi našlo še veliko — le seči je treba po njej.

Peter Vodopivec

Carlo M. d'Attems: primo arcivescovo di Gorizia 1752—1774. II. zvezek. Zbornik predavanj. Gorica 1990. 550 strani, barvna karta goriške nadškofije v času nadškofa Attemsa.

»Mednarodno zborovanje o prvem goriškem nadškofu grofu Karlu Mihaelu Attemsju, ki ga je priredil poseben znanstveni odbor v Gorici od 6. do 8. oktobra 1988, je bil izreden kulturni dogodek. Zasluži namreč vse priznanje — in dovolj bi bil že ta dosežek —, ker je v cerkveni zgodovini 18. stoletja rešil pozabe ne le pastirja z izrazito duhovno osebnostjo in politično modrostjo, temveč tudi zgodovinsko dogajanje večnarodnostne škofije, ki so v njej živele narodne skupine furlanskega, slovenskega, nemškega in italijanskega jezika na stičišču različnih kultur in nehomogenem pa težko dostopnem ozemlju.« Te besede je ugledni rimski zgodovinar, profesor Gabriele De Rosa, senator v italijanskem parlamentu, zapisal v predgovoru zbornika predavanj tega simpozija (citirano po slovenskem prevodu, objavljenem v zborniku, str. 9).

V svoji predstavitvi je profesor De Rosa najprej opozoril na izredno bogato arhivsko gradivo o Attemsovem delovanju, na prvem mestu na 24 rokopisnih knjig Attemsovih vizitacijskih zapisnikov, ki jih hrani Nadškofijski arhiv v Gorici. »Nadškof je namreč neutrudno, natančno in vneto obiskoval škofijo; pri tem ga je odlikovala redka sposobnost, da vzpostavi neposredne stike s krajevno duhovščino in ljudstvom, saj je poznal vse jezike v rabi na tem bolj ali manj nedostopnem škofijskem ozemlju« (9).

Arhivsko gradivo, ki ga hranijo posamezni arhivi v Gorici, je bilo predstavljeno že v prvem zborniku z naslovom Carlo M. d'Attems primo arcivescovo di Gorizia 1752—1774, I. zvezek, Studi introduttivi, Gorizia 1988, ki smo ga po izidu tudi predstavili v Ljubljani. V drugem zvezku pa je Monika Franz v dodatku svojega prispevka Die Gründung der Erzdiözese Görz nach Wiener archivalischen Quellen (153—182) objavila seznam vseh dokumentov, ki so shranjeni v Avstrijskem državnem arhivu (157

—182). Dokumentov, ki jih glede goriške nadškofije hranijo ostali arhivi na Dunaju, zaradi pomanjkanja časa ni uspela inventarizirati (12). Arhivskemu gradivu je posvečen tudi prispevek Lucie Pillón, *L'inventariazione delle visite pastorali 1750—1773* (279—284), v katerem na kratko predstavi vsebino zbirke vizitacijskih zapisnikov nadškofa Attemsa.

Profesor De Rosa, ki je vodil Mednarodni znanstveni odbor pri pripravah mednarodnega in interdisciplinarnega simpozija o nadškofu Attemsu; ki predseduje mednarodnemu znanstvenemu odboru, ki vodi in nadzoruje kritično izdajo Attemsovih vizitacijskih zapisnikov in ki je zelo pozorno spremljal celotno delo simpozija, je v svoji uvodni predstavitvi zbornika opozoril na nekaj temeljnih vidikov življenja in dela nadškofa Attemsa, ki so jih odkrili in ovrednotili posamezni avtorji prispevkov, objavljenih v pričujočem zborniku.

De Rosa opozori najprej z besedami, ki smo jih že citirali, na nadškofovo znanje jezikov. De Rosovo ugotovitev sta podrobneje analizirala profesorica Lojzka Bratuž za slovenski in Rienzo Pellegrini za furlanski jezik. Lojzka Bratuž je v svojem prispevku Homilije v slovenskem jeziku (285—302) posebej poudarila, »da nam homilije v slovenskem jeziku dopolnjujejo podobo slovenskega pisanja v 18. stoletju in odsevajo takratne kulturno zgodovinske razmere na Slovenskem, zlasti na robu zahodne narodnostne meje. Njihova izjemnost (pravi Lojzka Bratuž) je v tem, da jih je pisal ugleden cerkveni dostojanstvenik neslovenskega rodu; pravi svetovljan ne samo zaradi visokega položaja in izobrazbe, ampak še bolj zaradi notranje plemenitosti in bogate duhovnosti. Verjetno je prav zato s tolikšno sproščeno in človeško toplino občeval v vseh jezikih, ki jih je govorilo ljudstvo v njegovi razsežni škofiji« (292). Glede furlanščine pa Rienzo Pellegrini ugotavlja (*Le omelie ed il catechismo in lingua friulana*, 303—327), da je uporabo furlanščine pri pouku krščanskega nauka nedvomno pospešila prisotnost Nemcev in Slovencev v nadškofiji (326). Od nadškofovih pridig v furlanskem jeziku se jih je ohranilo le šest. V uvodni razpravi jih Pellegrini podrobneje analizira pod lingvističnim vidikom, v dodatku pa jih je nato v celoti tudi objavil (313—325).

Problem večnarodnostne goriške nadškofije sta v zborniku predstavila dva avtorja. France M. Dolinar v članku *Fiziognomija in struktura nove goriške nadškofije* (183—217) podrobneje predstavi meje novoustanovljene nadškofije, njeno cerkveno-upravno razdelitev po arhidiakonatih in dekanatih, problem duhovščine in redovnikov, ter problem verskega in cerkvenega življenja vernikov. Glede narodnosti je v sestavku rečeno, da je bila goriška nadškofija »pretežno slovenska. Skoraj izključno slovenska je bila Kranjska. Manjši nemško govoreči otoki so bili le na Koroškem, ob zgornji Rači, v hribih nad selško Soro, v Kanalski dolini in seveda državni administrativni aparat v mestih. Slovenska je bila tudi južna Štajerska, čeprav je bil odstotek nemško govorečih prebivalcev v mestih nekoliko višji kot na Kranjskem. Goriški del Koroške je bil v veliki meri dvojezičen, vendar je večji del župnij goriške nadškofije na Koroškem vendarle bila slovenska. Podobno velja za Goriško, kjer so italijansko govoreče župnije na črti Oglej, Gradišče ob Soči in seveda vse enklave na ozemlju Beneške republike. Cortina d'Ampezzo pa je bila ladinsko govoreča« (188). Problemu slovenskih dežel je posvetil svoj prispevek tudi prof. Bogo Grafenauer (*Slovenske dežele v 18. stoletju*, 403—421). V njem Grafenauer razčlenjuje predvsem politično in administrativno ureditev slovenskih dežel, dotakne pa se tudi položaja slovenskega jezika v odnosu do nemškega in italijanskega.

Predavanji Dolinarja in Grafenauerja sta na nek način dopolnili Orietta Altieri s prispevkom *C. M. Attems e gli ebrei* (337—341), v katerem govori o »izjemno ugodnem« položaju Judov v goriški nadškofiji. V daljšem diskusijskem prispevku jo je dopolnil Marco Grusovin (*Per una comprensione dei rapporti tra C. M. d'Attems e la comunità israelitica di Gorizia*, 509—514) z ugotovitvijo, da »se je pod vplivom razsvetljenskih vzorov tudi znotraj judovskega občestva nekaj spreminjalo in se pozneje izoblikovalo v njihovo gospodarsko, družbeno in versko-kulturno utrditev.« Pred tem dejstvom si niti Attems in ne Marija Terezija pač nista mogla zatiskati oči (513).

Problem Judov pa je le eno od spornih vprašanj, ki je zastrupljalo odnose med Rimom in Dunajem. Načelno sta o teh odnosih spregovorili Elisabeth Kovács v prispevku *Die Kirchenpolitik Maria Theresias 1740—1780* (61—82) in Grete Walter Klingenstein, *Sozialdisziplinierung und die ökonomische Probleme in der theresianischer Politik* (83—100). Elisabeth Kovács opozarja najprej na spremenjen odnos Habsburžanov do Svetega sedeža v 18. stoletju, ki je pod vplivom novodobnih idejnih tokov postavil pod vprašaj enačenje rimske cerkve s Habsburško hišo. Nato podrobneje razčlenjuje terezijanske reforme na cerkvenem področju in vzroke zanje. Grete Klingenstein pa cerkvene reforme Marije Terezije postavlja v kontekst obsežnega razvoja v disciplinarni ureditvi in procesu posodabljanja državne uprave v Avstriji. V ta cerkveno-politični kontekst velja uvrstiti še prispevek Pietra Del Negro (*Venezia e la fine del patriarcato di Aquileia*, 31—60), ki ga je posvetil sporu med Dunajskim dvorom in Beneško republiko, sporu, katerega žrtev je bil oglejski patriarhat leta 1751.

Ozemlje nekdanj tako slavne cerkvene ustanove sta si tega leta namreč razdelili novo-ustanovljeni nadškofiji v Vidmu za beneško ozemlje in v Gorici za avstrijsko ozemlje nekdanjega patriarhata. Žrtev teh sporov pa je bil na svojevrsten način tudi nadškof Attems sam. To se je najbolj jasno videlo v Attemsovem prizadevanju, da bi objavil dekrete provincialne sinode iz leta 1768, ki je na nek način pomenila vrhunec vsega nadškofovega prizadevanja za nravno in versko obnovo zaupane mu škofije. Vendar ni dobil dovoljenja za objavo niti iz Rima niti z Dunaja. O tem je na simpoziju posebej spregovoril prof. De Rosa v prispevku *Il sinodo Provinciale del 1768* (343—374).

S tem smo že pri osrednjem sklopu simpozija oziroma prispevkov v zborniku predavanj, ki govori o pastoralni dejavnosti nadškofa Attemsa. Gre za duhovno vodstvo škofije, za obnovo verskega in moralnega življenja klera in vernikov v duhu odlokov tridentinskega koncila. Kajti nadškof Attems je kljub bolj ali manj očitnim kompromisom, neogibnim, kot pravi De Rosa, (9) spričo navodil habsburškega jurisdikcionalizma, vendarle »tridentinski škof« v duhu Karla Boromejskega ali Gregorja Barbariga. Zanj je značilna brezmejna navezanost na Rim in sedež sv. Petra ter neprikrita zavest, da je posvetil vse svoje življenje škofiji (9). V tem sklopu moram najprej opozoriti na tehten prispevek, ki ga je dal Luigi Tavano: *La personalità e l'azione pastorale di Carlo Michele d'Attems* (219—271). V njem Tavano odkriva povezanost med Attemsovo škofovsko osebnostjo in tradicijo, v kateri je potekala njegova vzgoja. »Gre za vgrajenost goriške dežele v avstrijski svet, cerkveno vlogo, ki je zavladala v Gorici, družinsko okolje, njegovo rimsko vzgojo, a tudi za Attemsova dušnopastirska izkustva v nemškem svetu. Splošna Attemsova podoba je podoba pastirja, ki hoče oživiti svojo cerkveno skupnost v obnovitvenem duhu Cerkve po tridentinskem koncilu. Njegovo duhovno in teološko stališče je uravnovešeno in kristocentrično, ne da bi količjak popuščal takratnim napetostim. Njegova dušnopastirska prizadevnost sega še vedno po tradicionalnih sredstvih, vendar je že dozvetna za nujnosti, ki jih je izražal Muratori« (270).

Drug tehten prispevek v tej zvezi je že omenjeni članek *Il sinodo provinciale del 1768* prof. Gabriela De Rosa (343—374). O sinodi je avtor zapisal: »V splošnem smemo pripomniti, da se Attemsova sinoda, kljub omejenosti tridentinskega tradicionalnega predpisništva, odlikuje po poučno-pogovorni naravi škofovih priporočil, iz katerih se zrcali dolga dušnopastirska izkušnost, nadrobno poznanje človeških slabosti, vzgojno prizadevanje, ki mu je bil cilj ustvariti novo podobo duhovništva v terezijanski dobi. Njegova naloga je bila deliti vernikom pouk in omiko. Ob prebiranju sinodalnih besedil — smemo reči — imamo vtis, da nas pot pelje vzporedno s tridentinsko strogostjo iz 17. stoletja k drugačnosti in odstopom, hkrati pa k ljubeznivemu prizadevanju za čistejšo in urejeno pobožnost« (372). Ta sinoda se nam hkrati z Attemsovimi zahtevnimi pastoralnimi obiski predstavlja kot eno najpomembnejših pričevanj o težkem, protislovnem, a kljub temu pristnem pastirskem delovanju, ko ga je že zalezovala miselnost intelektualnih krogov, ki so vedoma ali nevede pripravljali ugodna tla revoluciji (372). Žal Attems sklepov te sinode ni smel objaviti zaradi ostrega nasprotovanja Dunaja, nikoli pa jih ni odobril niti Sveti sedež, na katerega je Attems največ gradil.

Ostali prispevki na nek način le dopolnjujejo posamezne vidike teh dveh nosilnih predavanj. Tako Alessandra Martina predstavi goriško semenišče (*Il seminario diocesano*, 273—278). Zanimiva se mi zdi ugotovitev, da so bile vsakodnevne pridigarske vaje izmenoma v nemškem in italijanskem jeziku, ob nedeljah in praznikih pa tudi v slovenščini in furlanščini (278). Giuseppe Mellinato je spregovoril o Attemsovem odnosu do jezuitov (C. M. d'Attems ed i gesuiti a Gorizia, 329—336). Ne smemo pozabiti, da je bil Attems sam jezuitski gojenec. Njegovi stiki z jezuitskim redom so bili vselej živi in prisrčni, ne glede na to, da je goriško nadškofijo vodil v času najhujše protijeziuitske gonje in je doživel tudi ukinitve reda. Lisa Nardini Guarda je v sestavku *Clero e popolazione dell'arcidiaconato di Celje nella vista del 1751* (423—439) orisala podobo verskega življenja in cerkveno organizacijo v t. i. savinjskem oziroma celjskem arhidiaconatu. Zanimiva je predvsem izredno pozitivna ocena, ki preveva Attemsovo poročilo o vernikih tega škofije.

Položaju na Koroškem sta posvečeni dve predavanji. Anna Venturini Csa'sza'r (*La situazione religiosa in Carinzia e l'intervento pastorale di C. M. d'Attems*, 441—469) podrobno analizira (objavila je 8 statističnih tabel) verski položaj v koroškem delu goriške nadškofije, za katerega je značilen t. i. kriptoprotentantizem. Attemsovo prizadevanje, pravi Anna Venturini, »poteka sicer po vzorcu zvestobe Rimu in dogmatičnemu ter pastoralnemu izročilu katoliške Cerkve, ne da bi popolnoma prelomilo s preteklostjo; navdaja pa ga nov duh, s katerim Attems razvija prepričanje, da katoliške vere ni mogoče ohraniti ali obnoviti, ne da bi upoštevali zavest, da obstojajo drugačne bogoslužne oblike ali drugačne stopnje neuraadne vernosti« (468).

Problemu kriptoprotentantizma na Koroškem je posvetil svoj prispevek tudi Peter G. Tropper (*Die Görzer Missionstationen in Kärnten nach dem Visitationsbericht 1768*, 471—488). Prispevek je do izida zbornika predavanj prarastel že v samostojno

publikacijo z naslovom *Staatliche Kirchenpolitik, Geheimprotestantismus und katholische Mission in Kärnten 1752—1780*, Klagenfurt 1989 (*Das Kärnten Landesarchiv* 16), 272 str. Že v svojem prispevku v zborniku je Tropper lepo orisal posebno misijonsko dejavnost pod državnim nadzorom na Koroškem od leta 1752 dalje. Takrat so bila namreč ustanovljena posebna misijonska središča na ozemlju med dravsko in ziljsko dolino, ki so bila leta 1763 predmet posebne vizitacije. Pri tem Tropper ugotavlja, da so bili tu po državi ukazani politični ukrepi rekatolizacije pod krinko misijona v rešnici namenjeni socialni disciplini prebivalstva. Ohranjeni statistični podatki o verski pripadnosti prebivalstva po tolerančnem patentu pa dokazujejo, da niso dosegli svojega namena (488).

Verskemu življenju v posameznih delih nadškofije je posvetil svoj prispevek še Ferruccio Tassin za Furlanijo (*Vita religiosa nella bassa Friulana, 489—497*). Svoja poročila je gradil predvsem iz Attemsovih poročil v Rim (*Relationes ad Limina*), prihaja pa glede verskega stanja v tem delu goriške nadškofije do podobnih ugotovitev kot ostali avtorji.

Seveda ne moremo mimo prispevkov, ki prinašajo nekaj novih pogledov na življenje in delo nadškofa Attemsa. Mislim predvsem na prispevka Anne Burlini Calapaj (*Gli Attems nella Modena del Muratori, 101—112*) in Elisabeth Garms-Cornides (*Per una biografia culturale di C. M. d'Attems, 113—144*). Obe avtorici, vsaka na svoj način, osvetlujeta Attemsovo življenjsko pot. Obe sta prišli do zaključka, da se Attems v času svojega študija ni ogrel za ideje znamenitega modenskega učenjaka in reformatorja L. A. Muratorija. »Attems si je le počasi utiral pot do zaželene cerkvene kariere«, pravi Garms-Cornides. Ko pa je postal goriški nadškof, si je prizadeval »za uresničevanje škofovskega ideala v tridentinskem duhu. To ga je privedlo v konflikt z družino in s cesarskim dvorom« (134). K člankom o škofovi biografiji lahko prištejemo še sestavek Catherine Bosshart-Pfluger (*C. M. von Attems in Basel, 145—152*), ki je spregovorila o Attemsovem delovanju v času, ko je bil kanonik v Bazlu. Prav v Bazlu si je namreč pridobil dejanske pastoralne in diplomatske izkušnje (152). Angelo de Nicola (*L'unione della Ortodossia orientale alla Chiesa cattolica romana progetata da C. M. d'Attems e M. Kertiza, 499—505*) pa je v svojem prispevku spregovoril o Attemsovem prizadevanju za sprejem pravoslavnih v katoliško vero.

Kulturno stran Attemsovega delovanja sta orisala Sergio Tavano s prispevkom o kulturnem in umetniškem življenju na Goriškem v času nadškofa Attemsa (*Arte e cultura nella Gorizia degli Attems, 375—401*) ter Giulio Valentini o cerkvi sv. Križa v Gorici kot enem najpomembnejših goriških spomenikov 18. stoletja (*La cappella della esaltazione della croce nell'architettura della seconda metà del settecento a Gorizia, 515—526*).

V zborniku je objavljenih 23 predavanj simpozija z naslovom Carlo Michele d'Attems primo arcivescovo di Gorizia (1752—1774) fra curia Romana e stato Absburgico, ki se je vršil v Gorici od 6. do 8. oktobra 1988. Svoja referata nista oddala za objavo Fulvio Salimbeni in Marino de Grassi. Pač pa sta objavljena dva daljša, zgoraj omenjena diskusijska prispevka. Objavljeni so tudi pozdravni govori političnih oblasti Goriške in Furlanije-Julijske krajine.

Zbornik je v glavnem uredil neutrudni javni in kulturni delavec ter dolgoletni tajnik L'istituto di storia sociale e religiosa v Gorici, prof. Luigi Tavano, ki je bil tudi glavni organizator in duša brezhibno izvedenega simpozija o Attemsu v Gorici.

Posebnost zbornika je v tem, da so vsi prispevki objavljeni v originalnih jezikih, tako kot so bili prebrani na simpoziju. Slovenski in nemški teksti so nato v celoti prevedeni v italijanščino, sicer pa imajo članki še slovenski in nemški povzetek.

Na tiskovne napake opozarja priloženi list *Errata corrige*. Napake so nastale deloma zaradi italijanskega stavca, ki ni več slovenskega in nemškega jezika, deloma pa tudi zaradi tega, ker nekateri avtorji niso hoteli (brez opravičila) opraviti korektur svojega teksta.

V celoti gledano je zbornik izreden prispevek v prvi vrsti slovenski zgodovini in sicer nacionalni, cerkveni, verski in kulturni, s posebnim poudarkom na umetnostni zgodovini. Predavanja so bila grajena na arhivskem gradivu, ki do sedaj v zgodovino-pisju vseh treh dežel (Italije, Avstrije in Slovenije) praktično ni bilo upoštevano. S tem pa nam objavljena predavanja nudijo vrsto novih vidikov, tudi za slovensko zgodovino 18. stoletja. »Najlepši in najspodbudnejši vidik tega študijskega srečanja« pa je bilo, po besedah zgodovinarja De Rosa v predgovoru, »sodelovanje med italijanskimi, slovenskimi in avstrijskimi izvedenci, ker mu je omogočilo tisto strokovno raven, ki jo je upravičeno pričakovala Attemsova podoba« (10).

France M. Dolinar